

NA PRINUDNOM RADU U UKRAJINI*

Krajem septembra 1942. godine iz okupirane Bačke, kao i iz cele Mađarske, Jevreji, muškarci od 21 do 45 godina starosti mobilisani su u tzv. radne čete i prinudno su sprovedeni na istočni front, do reke Don. Tu su pod komandom patološki okrutnih mađarskih oficira i podoficira, esesovaca i žandara bili izloženi zverskim mučenjima. Čisteći minska polja, gubili su živote raznešeni od mina, umirali su od zime, gladi, tifusa, batina, ubijani su bez posebnog povoda, makar zbog para dobrih cokula.

Od odvedenih iz Sombora, u životu je ostalo 2–3%, među kojima su i autori svedočenja koja slede. Sećanja na stradale mučenike kao i razmere kod nas malo poznate tragedije obavezuju nas da ponovo objavimo ove ispovesti.

PRILOG 1. Od mobilisanih somborskih Jevreja u radničke čete, svoje uspomene o tragediji stotine pobijenih i umrlih govore:

Zoltan BRAJER, penzioner:

„Prvog jula 1942. godine okupatorske vlasti su naredile mobilizaciju Jevreja iz Bačke i Segedina. Okupili su nas u Bačkoj Topoli i svrstali u 7 četa. U svakoj četi bilo je najmanje 200 ljudi.

* Milenko Beljanski, „Somborski Jevreji (1735–1970)“, Jevrejski istorijski muzej, Zbornik 4, Beograd 1979, str. 1–54. Autor Miljenko Beljanski je ova sećanja somborskih Jevreja pribeležio stenografski i dao ih kao priloge u navedenom radu (str. 47–50.)

Brojevi su bili 105/8 i redom, do 105/14. Oterali su nas u Erdelj i u okupirani deo Slovačke. Radili smo najgrublje poslove, uz stalnu vojnu pratnju i stražu [...] Ja sam pripadao 105/10 četi, u kojoj nas je bilo 214; koliko znam ostalo nas je u životu četvoro. Ostale su na istočnom frontu pobili fašisti, kao što se masovno umiralo u sovjetskim logorima usled epidemije tifusa. Ali, da se vratimo na tok događaja! Naša četa je oterana u Erdelj, u Mištotfalu. Terali su nas da gradimo aerodrom u jednom kamenjaru. Tamo su počele psovke, šamari, kundačenje i batine. Odatle pređemo u Košice, u Slovačkoj. Prvog septembra 1942. upućuju nas na ruski front. Dvadeset dana u vagonima i deset dana pešačenja trajalo je putovanje. Iz Ostrogorska, pravac je selo Koški, na ničiju zemlju, da bismo kopali rovove, postavljali bodljikave žice, izrađivali mitraljeska gnezda. Poručnik Nikler, starešina čete, pobegao kao bolestan. Zamenjivao ga je brutalni narednik Kakonji, jer je pobegao i potporučnik Janoš Vašheđi. Ruska zima nas je oborila 17. oktobra, da bi 6. novembra postala još žešća. Dobili smo novog komandira, poručnika Janoša Hortobađija. Ovaj je dotukao Jevreje! Pred našim strojem održao je vojnicima govor da želi božićne praznike provesti u krugu svoje porodice. A ako isto žele i vojnici, onda neka znaju da toga neće biti dok su živi Jevreji. Posle toga je nastalo sadističko izživljavanje stražara. Mučili su i tukli, prebijali i ubijali gde su koga stigli. Iz Ribalcina smo prebačeni u Kamenku. Zima, četrdeset stepeni ispod nule. U stroju se, umesto 214, nalazilo nas stotinu. Stražari, odnosno naišli mađarski žandari, su nas poskidali do gole kože. Opljačkali su sve što smo još imali, sačuvali ili prikrivali. Oduzeli su burme, prstenje, časovnike, noževe, toplo rublje. Krajem decembra, među mrtvima se nalazilo 90 drugova. Mnogi su se vukli, teško su hodali. Brojno stanje čete smanjilo se na 99 ljudi. To su oni koji su se još mogli kretati. Četrnaestog januara 1943. godine naređeno je povlačenje. Ja sam odranije pokušavao preko neke Ruskinje da se spasem, ali je ona bila vrlo nepoverljiva. Primetio sam da u njenu kuću navraća starac sav zapušten, kao da je prosjak. Naposletku mi Ruskinja reče da uveče dođem njevoj kući. Kad tamo, onaj starac! Kako me je taj uzeo da ispitiva i saslušava, i to na „hohdojč“ jeziku! Ko sam, šta sam, odakle sam, koje jezike govorim, kako sam dospeo na front. Kazao je Ruskinji da me smesti u trap. Tri dana posle toga stigle su pret-hodnice Crvene armije. Izišao sam iz baze, dobio od sovjetske

jedinice propusnicu, ali zamalo. Jer oni što su kao talas dolazili posle proboja Staljingradskog fronta nisu imali pojma o meni i mojim susretima sa sovjetskim ljudima, kazali su da mi „bumaška“ ne treba. Našao sam se u koloni zarobljenih nemačkih, mađarskih i rumunskih vojnika. Sa njima sam dospao u zarobljenički logor u Hrenovoju. Zima, glad, teror koje sam pretrpeo, tifus, sve je napravilo pustoš u logoru. Imao je nekih 40.000 zarobljenika. Tamo sam sreo i jugoslovenske komuniste, partizane, koje su mađarske vlasti takođe, kao kažnjeničke čete, doterali na Istočni front. Oni su imali žute trake sa crnim tačkama. Sećam se Ljubiše Protića, iz Bačkog Petrovca, i Julija Spevaka, iz mesta Usta, severno od Nižnjeg Novgoroda. Tamo upitam stariju learku: „Zar ću ja ceo rat morati da provedem na lečenju, ja bih negde išao?“ Ona mi je spomenula da postoje češke i poljske vojne jedinice osnovane u SSSR. Šta ću ja među Poljacima i Čehoslovacima, ja sam Jugosloven! Odvratila mi da nije čula za jugoslovenske jedinice. Mislio sam i mislio šta ću. Napišem pismo jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi, ne poznavajući pravo stanje stvari. Dobijem odgovor iz Moskve da postoji mešoviti jugoslovenski odred i da mogu stupiti u njega, te da okupim ostale koji žele da stupe u njega. Odahnuo sam, hvala bogu! Nas dvadeset se uputimo iz rumunskog logora Oranki u Tesnicko, kod Kolomne, gde se nalazila jugoslovenska partizanska jedinica. Koliko sam mogao proceniti, tu je bio jedan bataljon na obuci. Postao sam komandir čete s obzirom na to da sam rezervni poručnik jugoslovenske vojske. U aprilu 1944. godine dođe prekomanda u Prvu jugoslovensku tenkovsku brigadu formiranu u SSSR. U njoj sam postavljen za pomoćnika načelnika brigade. Na toj dužnosti sam bio do kraja rata. Brigada je došla u Jugoslaviju 24. marta 1945. godine. Učestvovala je u proboru Sremskog fronta 12. aprila i kroz borbe se probila do Zagreba i Trsta, gde je okončano ratno stanje.“

Ladislav LOŠIĆ, penzioner:

„Ja sam bio u radničkoj četi broj 105/11. Mesec dana su nas „egzercirali“ u Bačkoj Topoli da bismo naučili mađarske komande. Četa je prebačena u Bilke, u okupiranom delu Slovačke. Radili smo u kamenolomu najteže fizičke poslove. Kako smo prošli? Od nas 200 iz čete, ostalo nas je četvoro živih. Na Istočnom frontu smo bili 23. septembra 1942. u mestu Ilinče. Naš poslednji

komandir bio je Laslo Vaj, poručnik, u civilu direktor segedinske kudeljare. Pratilo nas je 26 vojnika. Kako su tukli i mučili Jevreje, pa to se ne da ni ispričati. Ubijali su, a ne samo mučili. Što nisu dotukli, umrlo je u Sovjetskom Savezu od tifusa. Malo je naših doživelo oslobođenje. One koji su terani na povlačenje, pobili su fašisti zato što su smetali. Kaplar Andraš Berček iz Segedina, salaš broj 108, kazao mi je da je čuo šta razgovaraju oficiri; naime, da svi Jevreji iz radnih četa imaju biti likvidirani. Odlučio sam 24. oktobra 1942. da sa još tri druga pređem preko smrznutog Dona na sovjetsku stranu. Sovjetske jedinice nisu bile daleko od nas. Slušali smo kako na poziv stražara odgovaraju lozinku i ono njihovo „svoji“. Kada nas je crvenoarmejac zaustavio, na pitanje „ko ide“, ja viknem „svoji“. U logoru Slavjansk prijavim se kao rezervni poručnik jugoslovenske vojske, ali me pozva sovjetski komandant i saopšti da me ne mogu kao takvog držati u logoru, nego će me prebaciti za tumača u logor zarobljenih Nemaca: tu sam proveo 11 meseci. Kako je u toku bilo formiranja jugoslovenskih partizanskih jedinica u Sovjetskom Savezu, to podnesem molbu i budem primljen u našu tenkovsku brigadu, u svojstvu glavnog intendanta. Dobili smo nove uniforme, na rukave smo prišili partizanske oficirske i podoficirske činove. I tako u Moskvi, sećam se, vozimo se tramvajem, a svet se zagleda u nas. Čujemo kako sovjetski oficiri među sobom komentarišu ko bismo nas trojica mogli biti (Đurđe Kesler, Nestor Bordoški iz Sente i ja), da li smo mi engleski, američki, poljski, čiji smo mi vojnici. Na to se diže Nestor Bordoški i priđe sovjetskim oficirima s rečima: „Mi smo Titovi oficiri, mi smo jugoslovenski partizani!“ Nastalo je grljenje i ljubljenje, sovjetski oficiri su nas prosto opseli, nisu hteli ni da čuju da ne možemo poći s njima u štab, na slavlje. Bili smo gosti u njihovom štabu, ali ne obični gosti, nego celi dan [...]

Kad je brigada stigla u Jugoslaviju, ja sam više puta, još u toku rata, prolazio kroz Sombor i tada sam upoznao moju buduću suprugu. Tada sam čuo šta se desilo somborskim Jevrejima i da su sa njima stradali i moji roditelji. Dok sam bio u Sovjetskom Savezu, raspitivao sam se, čak sam pitao i našeg generala Velimira Terzića, koji se nalazio na čelu jugoslovenske Vojne misije, ali on nije mogao određeno da navede šta je s Jevrejima u Bačkoj. Kako je, ipak, spomenuo da mu je poznata sudbina Jevreja u Beogradu, to je i meni postalo jasnije šta se desilo i čemu se

moгу nadati. Moje slutnje su se obistinile. da su naši stradali [...] Prošle su tolike godine, a ja nisam nikad stigao do Segedina da se raspitam šta je bilo sa poštenim kaplarom Andrašom Berčekom, je li ostao živ ili je poginuo. Uživao je poverenje nas iz radničke čete. Tih kritičnih dana, dr Volf iz Novog Sada predao mu je svoj sat. Kaplar mu je rekao da će ga sat čekati u Segedinu, na njegovom salašu broj 108. Dr Volf neće doći po sat, poginuo je. Ali ako je sat sačuvan, neka ostane u kaplarovoj porodici kao izuzetna uspomena!“

Članovi uprave jevrejske opštine u Somboru, snimak iz 1964. godine. Na slici su i trojica autora čije priloge objavljujemo: Kenigsberg (prvi sleva), Lošic (peti sleva) i Brajer (prvi sdesna)

Dezider KENISBERG, penzioner:

„Mobilisan sam 1. jula 1942. godine u radničku četu broj 105/13. Iz Bačke Topole oterani smo u Erdelj, u Holmožd, gdje smo vadili kamen i popravljali puteve. Tamo smo bili oko tri meseca. Stigli smo u Košice i odatle bili upućeni na Istočni front, uvek i za sva vremena pod honvedskom stražom. Naš komandir bio je izvesni poručnik Rajnhard. Vojna pratnja nije prelazila broj od 15 ljudi. U okupiranom delu Sovjetskog Saveza, naša četa je boravila u Nikolajevki, udaljenoj nekih pet-šest kilometara od Dona. Radio sam kovačke i potkivačke poslove sve dok Nemci

nisu poraženi kod Staljingrada. Tada je nastalo opšte rasulo. Su-tradan je nas 14 pobjeglo iz čete. Među nama se nalazio i narednik Vereš. Pobjegli smo u Dimitrijevku jer sam mislio da ću sre-sti rođenog brata Šandora iz 105/14.

Bežali smo i bežali, lutajući 17 dana po ruskoj stepi. Vrteli smo se zapravo, u istom krugu, na istom prostoru. Sneg, zima, veja-vica. Kad god uveče zastanemo, uvek ustanovimo da smo na tom mestu već bili. U nekom magacinu, šta li je bilo... Tako nabasa-mo na selo Široka. Prazno, kuće napuštene, jedino u krajnjoj kući zateknemo ženu. Utom primetimo da selom prolaze i beže vojni-ci. U našu kuću uleti mađarski general-major. Nije nam bilo sve-jedno, prepali smo se. Narednik Vereš je generalu „objašnjavao“ da smo u pokretu, da smo se tek malo sklonili, ali nam je bilo ja-sno da je i general pobjegao od svoje jedinice ne bi li se igde sklo-nio dok ne dođu ruske trupe. Tada nismo gladovali. Imali smo dva konja i, zna se! Došli smo i do nešto oružja. 1. februara 1943. godine stigli su crvenoarmejski, ruski vojnici. Njih dvojica kao izviđačka prethodnica. Išli su od kuće do kuće. Javimo se da smo begunci, što im potvrdi i gazdarica Ruskinja, u čijoj smo se kući nalazili. Trećeg dana su naišli nastupajući ešaloni ruske armije. Dali su nam uputstva u kojem pravcu da se krećemo. Smešteni smo u kolhoz ograđen bodljikavom žicom. Verovatno je tu bio logor i za vreme nemačkog nastupanja. U ovom logoru bio sam tri dana. Mene i još četvoricu begunaca prozovu po ranije sači-njenom spisku. Tako sam se od proganjanog Jevreja, begunca iz čete 105/13, preobrazio u crvenoarmejsca, u ruskog vojnika. Do-speo sam u 108. sovjetski pontonirski bataljon, ali sam pre toga mesec dana bio u minobacačkoj četi. Pod komandom majora Pi-tošena, možda se zvao Petar – Pjotr, bataljon je nastupao prema Kijevu. Odeću crvenoarmejsca primio sam posle šest meseci. U maju 1945. godine zaustavili smo se u nemačkom mestu Lang-sberg am Varte, oko 80 kilometara udaljenom od Berlina. U ok-tobru 1945. godine bio sam demobilisan iz Crvene armije i vra-tio se u Sombor. Tu sam čuo za tragediju i nesrećnu sudbinu somborskih Jevreja. Ostao sam sam od naše uže porodice. U ne-mačkim koncentracionim logorima fašisti su mi ubili: oca, pet ro-đenih sestara i dva rođena brata oterana na Pag. Od 210 Jevreja iz čete 105/13, koliko sam mogao utvrditi, ostala su nas živa tro-jica: Miško Geviric, Eugen Daniel i ja.“